

УДК 31 (476)

Є.В. Скакун

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В БІЛОРУСІЇ: ПОЛІТИЧНИЙ РАКУРС

Аналізується демографічна ситуація в Білорусії в контексті реалізації основних положень «Національної програми демографічної безпеки Республіки Білорусь на 2011-2015 роки». У даному політичному ракурсі розглядаються результати соціологічного опитування, проведеного серед студентів Брестського державного університету імені О.С. Пушкіна, про їхні уявлення про родину, шлюб і оцінку демографічної політики, яка здійснюється в державі.

Ключові слова: демографічна ситуація, демографічна безпека, національна безпека, демографічна політика.

Анализируется демографическая ситуация в Белоруссии в контексте реализации основных положений «Национальной программы демографической безопасности Республики Беларусь на 2011–2015 годы». В данном политическом ракурсе рассматриваются результаты социологического опроса, проведенного среди студентов Брестского государственного университета имени А.С. Пушкина об их представлениях о семье, браке и оценке демографической политики, которая осуществляется в государстве.

Ключевые слова: демографическая ситуация, демографическая безопасность, национальная безопасность, демографическая политика.

The demographic situation in Belarus in a context of realization of substantive provisions «National program of demographic safety of Byelorussia for 2011–2015» is analyzed. In the given political foreshortening results of the sociological poll which has been conducted among students of the Brest state university of a name of A.S. Pushkin about their representations about a family, marriage and an estimation of a demographic policy which is performed in the state are considered.

Key words: a demographic situation, demographic safety, national safety, the demographic policy.

Постановка проблеми. Починаючи з 80-х років ХХ століття демографічна ситуація в Білорусі стала погіршуватися – країна перестала відтворювати своє населення. Проте з реальними проблемами республіка впритул зіткнулася лише в 90-і роки. Населення республіки почало зменшуватися за рахунок того, що кількість померлих стала перевищувати кількість тих, що народилися. Білорусь вступила в смугу депопуляції.

Очевидно, що така ситуація актуалізує дослідження у цій сфері, адже ще в недавньому минулому демографічні зміни не розглядалися як погрози національній безпеці.

«Криза відтворення населення є результат такої зміни суспільного життя і перш за все системи суспільного виробництва, коли порушується погоджене функціонування і розвиток його компонент, сфер, сегментів, а отже, порушується і механізм демовідтворювального процесу, втрачається системна властивість соціального організму – здатність до самовідтворення суб'єкта суспільного життя у необхідній кількості при вищій якості» [5, с. 408].

Аналіз актуальних досліджень. Останніми роками демографічна проблематика виявилася в епіцентрі суспільної уваги і обговорення на різних рівнях державного управління, в наукових дискусіях, у засобах масової інформації. Підстав для занепокоєння з приводу майбуття білоруського етносу більш, ніж досить. У ХХ столітті Білорусь (також як і Росія і Україна) пережила три демографічні катастрофи, кожна тривалістю в 7–9 років.

1. 1915–1922 рр. – Перша світова і Громадянська війни;
2. 1930–1936 рр. – колективізація;
3. 1941–1945 рр. – Велика вітчизняна війна і розруха.

З середини 90-х років явно виявилися ознаки четвертої такої катастрофи, яка виявилася більш розтягнутою за часом, але не менш руйнівною за своїми соціальними наслідками, чим попередні, і перейшла в ХХІ століття [2, с. 127].

Отже, **метою даної статті** є аналіз демографічної ситуації в Білорусії в контексті реалізації основних положень «Національної програми демографічної безпеки Республіки Білорусь на 2011–2015 роки».

Виклад основного матеріалу. Процес зниження чисельності населення Білорусі розпочався в 1994 році. За останніх 15 років жителів Білорусі стало менше більш ніж на 700 тисяч. Якщо в 1998 році в країні проживало 10 млн. 203,8 тисяч чоловік, то на 1 січня 2013 року цей показник знизився до 9 млн. 463,8 тисяч чоловік. За цим показником Білорусь близька до таких країн, як

Швеція та Азербайджан. За чисельністю населення Білорусь займає 89 місце в світі і 18 місце в Європі.

Завдяки міграційному приросту і збільшенню народжуваності останніми роками загальна чисельність населення за 2012 рік скоротилася всього на 1,6 тисяч чоловік. Для порівняння: за 2011 рік населення скоротилося на 15,8 тисяч чоловік, за 2010 рік – на 18,9 тисяч чоловік, за 2009 рік – на 13 тисяч, за 2008 рік – на 18,4 тисяч, за 2007 рік – на 24,8 тисяч чоловік. За класифікацією експертів ООН нація, що налічує менше 10 млн., приречена на перехід в розряд нечисленних вимираючих народів.

Потенціал будь-якої країни багато в чому визначається розвитком людських ресурсів. Проблеми демографічної безпеки в тій або іншій мірі стосуються практично всіх країн світу. Згідно до даних ООН, до 2050 року чисельність населення зменшиться в 33 державах світу. Наприклад, Японія втратить 12% жителів, Італія – 22%, а Болгарія, Естонія, Грузія, Латвія – до 30–50%.

Серед основних причин існування ситуації, що склалася експерти відзначають зниження народжуваності, поширення СНІДУ, перехід людства від сільського устрою до міського. Особливо швидкими темпами знижується народжуваність в Європі. Причому з 20 націй світу, що мають сьогодні найнижчий рівень народжуваності, 18 – європейські.

Вирішення демографічних проблем виступає пріоритетом державної політики Республіки Білорусь і основою забезпечення безпеки в гуманітарній сфері. Як неодноразово підкреслював Глава держави, «ні про яку безпеку не може бути і мови, якщо нікому захищати нашу землю. Я переконаний, що білоруська земля може сьогодні прогодувати 30 мільйонів. У нас всього 10. Це глобальне для нас державне питання» [3].

Саме родина зізнається багатьма дослідниками основним носієм культурних зразків, наслідуваних з покоління в покоління, а також необхідною умовою соціалізації життя, саме в родині спочатку формується самооцінка

життєвої цінності та суспільна значимість людини, її психологічні і соціологічні особливості.

На початку ХХ століття багато дослідників-суспільствознавців констатували кризу родини як необхідної форми народження та виховання дітей, ретельно описували всі складові цього процесу «танення», «розмиву» сімейних функцій державою і суспільством, але захоплені ідеями соціалізму (теоретичного) бачили в цьому розпаді родини паростки нової організації суспільства, що опирається на «загальне», а не на сімейне благо.

Не уник цих ілюзій і П. Сорокін, який в 1916 р. у статті «Криза сучасної родини» писав: «...Інтереси сучасної родини ...зустрічаються з інтересами суспільства і є гальмом для прояву більш високих альтруїстичних поривів і вчинків. І чим далі, тим це зіткнення інтересів родини і суспільства, інтересів першого і другого...буде наростати, організація сучасної родини буде розбита: суспільні інтереси – з одного боку, і інтереси особистості (зворотна сторона загальнолюдяності) – з іншої, переможуть і фактично перемагають. Альтруїзм, що розширився, уже вимагає... більшого простору, чим вузькі границі сімейного альтруїзму» [6, с. 186]. Також у цій статті він приводить емпіричні свідчення, того, що він називає «кризою, що глибшається», інституту сім'ї. П. Сорокін обговорює такі явища як зростання розлучень, зменшення числа укладених шлюбів. Сексуальні потреби задовольняються поза шлюбом, що призводить до росту числа позашлюбних дітей, абортів і проституції.

Символом і причиною розпаду родини служить зменшення числа дітей у шлюбі. Емансипація жінок перетворилася на фактор, що сприяє розкладанню патріархального типу родини. Релігійна основа шлюбу робила його надзвичайно міцним і він втратив цю міцність перетворившись у світський інститут [1, с. 44].

Проблеми родини, про які писав П. Сорокін, актуальні й сьогодні.

У Законі Республіки Білорусь «Про демографічну безпеку Республіки Білорусь» демографічними погрозами для нашої держави визначені:

депопуляція; старіння населення; нерегульовані міграційні процеси; деградація інституту сім'ї.

Сьогодні демографічна ситуація в Республіці Білорусь оцінюється багатьма фахівцями не просто як критична, але як глибока депопуляція. Це пов'язане не тільки з низькою народжуваністю та високою смертністю, але й з тим, що середня тривалість життя залишається поки дуже низької в Білорусі – 76,7 року для жінок і 64,7 року для чоловіків.

Різниця в тривалості життя чоловіків і жінок становить 12 років, у той час як, по оцінці програми розвитку ООН, «природною» різницею прийнято вважати 5 років.

Зберегти чисельність населення Білорусі на рівні 9,44–9,45 млн. чоловік – головне завдання другої Національної програми демографічної безпеки на 2011–2015 роки. Програма включає низку заходів, спрямованих на стимулювання народжуваності, соціально-економічну підтримку та збереження інституту сім'ї, зміцнення здоров'я, збільшення тривалості життя, зниження рівня смертності, оптимізацію міграційних [3].

У травні 2013 року соціологічною учбово-методичною лабораторією було проведено соціологічне дослідження студентів у Брестського державного університету імені О.С. Пушкіна з метою з'ясування думки студентської молоді про родину та шлюб.

В опитуванні брало участь 289 студентів 2 і 4-го курсів 11 факультетів БДУ імені О.С. Пушкіна. За статтю респонденти розподілилися в такий спосіб: 22,5% – юнаків, 77,5% – дівчат.

Створити свою родину в майбутньому прагнуть 87,9% студентів, що відповіли. Уже мають родину 4,8%; не замислювалися про родину 4,2% і не прагнуть створювати родину в майбутньому 3,1%.

Інститут шлюбу вважається основним у підвищенні демографічного потенціалу країни. За даними європейських країн сучасні молоді люди не поспішають одружуватися. У Швеції, наприклад, середній вік нареченої перевищив 30 років, а в більшості країн Євросоюзу цей показник досяг 27–28

років. Аналогічні тенденції міцно прописалися й у США: у середньому вперше до вівтаря жінки йдуть в 26 років, чоловіка в 27 років. Для республіки, як і для багатьох європейських держав, характерна тенденція збільшення середнього віку жінок, як при вступі в перший шлюб, так і при народженні першої дитини. Якщо в 2000 році вперше одружувалися жінки у віці 22,8 року, чоловіки – 25 років, то в 2012 році середній вік жінок, що вступили в перший шлюб, склав 24,6 року, чоловіків – 26,7 року, як відзначає Національний статистичний комітет. Найбільш прийнятний вік одруження ми намагалися з'ясувати й у студентів нашого університету (див. табл.1).

Таблиця 1.

Як Ви вважаєте, у якому віці потрібно одружуватися?	2013 р.
1. До 20 років	1,4%
2. З 21 до 24 років	66,4%
3. З 25 до 30 років	31,8%
4. Понад 30 років	0,0%

Як ми бачимо, більшість опитаних студентів (66,4%) планують одружуватися у віковий період від 21 до 24 років. Майже кожний третій респондент (31,8%) віддає перевагу для шлюбу віку з 25 до 30 років. До 20 років воліють вступити в шлюб лише 1,4%. І понад 30 років бажаючих одружитися не знайшлося.

Опитані студенти віддають перевагу різним формам шлюбу (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Яку форму шлюбу Ви вважали б для себе найбільш привабливою?	2013 р.
1. Шлюб, зареєстрований у РАГС	70,6%
2. Незареєстрований, цивільний шлюб	2,4%
3. Шлюб, освячений церквою	43,9%
4. Важко відповісти	4,2%
5. Шлюб, зареєстрований у РАГС і освячений церквою	33,4%

Таким чином, більшість респондентів (70,6%) віддають перевагу шлюбу, зареєстрованому в РАГС. При цьому до шлюбу, зареєстрованому у РАГС і освяченому церквою, прагнуть – 33,4%. Шлюбу, освяченому церквою, віддають перевагу – 43,9%. І 2,4% опитаних студентів віддали перевагу незареєстрованому цивільному шлюбу. Як ми бачимо, студенти бажають свої шлюбні відносини юридично оформити. Але в той же час одна третина респондентів віддають перевагу й шлюбу, зареєстрованому в РАГС і освяченому церквою.

Зниження потреби в дітях, втрата багатодітності як національної традиції призвели до того, що сьогодні білоруська родина – це, як правило, родина з однією дитиною. Питома вага таких родин у республіці становить 65,6%, 28,9% мають двох дітей, у той час як багатодітних (із трьома й більш дітьми) – лише 5,5 відсотків. Це означає, що вже в наступному поколінні число родин може скоротитися на третину. Закріплення й поширення образу родини з однією дитиною в масовій свідомості може привести до необоротності процесів відтворення населення. У теперешній час у Білорусі проживає 1,2 млн. родин, у яких виховуються діти.

В умовах кризи інституту сім'ї Національна програма демографічної безпеки Республіки Білорусь на 2011–2015 роки передбачає розв'язання певних завдань, спрямованих на поліпшення та стабілізацію ситуації, що склалася в сфері брачно-сімейних відносин. Цими завданнями є:

збільшення народжуваності і посилення соціально-економічної підтримки родин у зв'язку з народженням і вихованням дітей;

створення умов для припинення соціального сирітства, розвиток сімейних форм утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, що залишилися поза піклування батьків;

зміцнення духовно-моральних основ родини, відродження та пропаганда сімейних цінностей і традицій;

поліпшення репродуктивного здоров'я населення, охорона материнства та дитинства [3].

Однієї із причин низької народжуваності є орієнтація сучасної родини на утримання однієї дитини, а часом і на бездітність. Тому було цікаво з'ясувати бажання наших респондентів в майбутньому мати дітей (див. табл. 3).

Таблиця 3.

Чи прагнете Ви в майбутньому мати дітей?	2013 р.
1. Так	91,9%
2. Ні	0,3%
3. Не знаю	4,6%

Як свідчать результати опитування, в установках студентів така орієнтація поки не присутня. Перспектива мати в майбутньому дітей – також важлива для більшої частини студентів (так вважають 91,9% респондентів).

У той же час незалежно від статі та віку абсолютна більшість наших респондентів відзначили, що кращі умови для виховання дитини будуть створені в родині, де є двоє дітей, або одна дитина. Але ж для простого відтворення населення необхідно, щоб серед загального числа родин превалювали родини із трьома й більш дітьми

Починаючи з 2004 року, у Білорусі спостерігається ріст народжуваності. Якщо в 2010 році кількість новороджених дітей склала 108050, в 2011 році народилося 109364 дитина, то в 2012 році – 114999 дітей. В 2004 році показник сумарної народжуваності становив 1,2 дитину на кожну жінку, в 2010 році сумарний коефіцієнт народжуваності склав 1,49 на одну жінку при необхідному для простого відтворення населення 2,15. Населення Білорусі відтворюється тільки на 65,5%, демографічна ситуація залишається поки складної [4].

Для процесу народжуваності в Білорусі в останні роки стала характерною ще одна особливість: відзначається збільшення числа дітей, народжених саме замужніми жінками, що визнається суспільством позитивним моментом у брачно-сімейних відносинах. В 2012 році в зареєстрованому шлюбі народжено 81,8% дітей. Найбільше число дітей спостерігається із тривалістю шлюбу до 1

року, це 30%. Майже кожна п'ята дитина народжується в не одружених матерів (а це майже 18,2%). В 2005 році частка таких дітей становила 24,2% [4].

Як ми бачимо поступово відбувається відродження авторитету родини, сімейних цінностей. А це є однією з першорядних завдань демографічної політики. Згідно із соціологічними дослідженнями, в ієрархії цінностей молоде покоління ставить родину на одне з перших місць і майже 80 відсотків прагнуть мати більш однієї дитини.

Заслуговують на увагу дані про плановане число дітей серед студентів, адже демографічне благополуччя країни багато в чому залежить від установки планування народжуваності серед молоді. Опитуваним студентам пропонувалося назвати очікувану кількість дітей, яку респонденти планують мати у своїй родині до кінця репродуктивного періоду. Більш половини опитаних студентів прагнуть мати двох дітей – 59,5%; трьох дітей – 22,1%; одну дитину – 9,3%; більш 3-х – 5,5% і зовсім не прагнуть мати дітей 3,1%.

Низький рівень народжуваності в країні збігся із кризою інституту сім'ї. За даними Національного статистичного комітету Республіки Білорусь, кількість зареєстрованих шлюбів у Білорусі в 2012 році зменшилася в порівнянні з 2011 роком на 12,1%, а кількість розлучень збільшилася на 1,2%. За оперативними статистичними даними в 2012 році в республіці зареєстровано 76 тис. 245 шлюбів і 39 тис. 34 розлучення. Співвідношення шлюбів, що реєструються та анулюються, в 2012 році погіршилося. Якщо в 2012 році на 1000 шлюбів було 512 розлучень, то в 2011 році – 445 розлучень [4].

Що ж є причиною низької народжуваності в нашій країні? Абсолютна більшість респондентів на два перші місця поставили причини, які пов'язані з нестабільним матеріальним становищем (87,0%) і несприятливими житловими умовами (79,2%). Два другі місця в цій ієрархії займають причини, обумовлені як невпевненістю у завтрашньому дні (37,7%), так і бажанням робити кар'єру (24,6%). Замикає цю ієрархію поганий стан навколишнього середовища (7,5%). Також респонденти вказали й на інші причини, а саме: алкоголізм батьків, шкідливі звички, небажання батьків мати дітей, непевність у партнерові,

нестабільність у працевлаштуванні, погане здоров'я батьків, низький рівень життя, слабка допомога держави, страх перед відповідальністю за долю дітей, економічна криза.

У результаті дослідження вдалося визначити думку респондентів і про те, що ж повинна робити держава, щоб якось розв'язати проблему демографічної ситуації в нашій країні. Опитувані студенти пропонують всілякі варіанти:

- поліпшувати рівень життя населення країни – 13,0%;
- забезпечувати молоді родини житлом – 10,7%;
- надавати матеріальну підтримку молодим родинам – 10,1%;
- підвищувати матеріальну допомогу на дітей – 8,7%;
- збільшувати заробітну плату – 8,7%;
- надавати пільги молодим родинам – 3,8%;
- допомагати у розв'язанні питань працевлаштування – 3,5%;

Були й інші пропозиції: заборона абортів; не випускати в продаж спиртні напої та сигарети; поліпшити якість медичного обслуговування, охорони здоров'я; зменшити податки на власний бізнес; краще готувати молодь до одруження – не боятися труднощів, створювати родини й не розводитися тощо.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Студентська молодь не відмовляється від шлюбу в загальноприйнятому розумінні цього поняття. Більш дев'яноста відсотків респондентів прагнуть у майбутньому мати дітей, близько вісімдесяти відсотків від 2 до 3-х дітей.

Констатуючи, що на сьогоднішній день студенти, що вступають у шлюб, у більшості випадків є не підготовленими до складностей самостійного сімейного життя, слід підкреслити необхідність організації спеціальної підготовки їх до складностей сімейного життя.

У цьому зв'язку для підвищення активності процесу дітородіння в студентській молоді важливо пропагувати цінності шлюбу, родини, дітей, організовувати соціально-психологічне консультування із проблем шлюбу, родини, народження та виховання дітей і т.д. Підвищити рівень шлюбності,

народжуваності, інтерес до сімейних цінностей серед молоді – значить одержати помітний ефект у соціально-демографічному розвитку країни.

ЛИТЕРАТУРА

1. Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ / С.И. Голод. — Санкт-Петербург : ТОО ТК «Петрополис», 1998. — 272 с.
2. Кавецкий С.Т. Аномия: истоки и современность : монография / С.Т. Кавецкий. — Брест : БрГУ, 2000. — 235 с.
3. Национальная программа демографической безопасности Республики Беларусь на 2011–2015 годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.pravo.by/world_of_law/text.asp.
4. Национальный статистический комитет Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/otrasli-statistiki/naselenie/demografiya_2/
5. Никитенко П.Г. Ноосферная экономика и социальная политика: стратегия инновационного развития / П.Г. Никитенко. — Минск : Белорус. наука, 2006. — 479 с.
6. Социология семьи / [под ред. проф. А.И. Антонова]. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : ИНФРА-М, 2005. — 640 с.